

ПРО ВНУТРІШНІЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ (на прикладах запозичень *поганий* та *агнець*)

У статті розглянуто питання збагачення лексичної системи української мови лексикою з релігійними значеннями на прикладі історії розвитку іншомовних лексем *поганий* і *агнець* та механізмів формування їхніх вторинних значень. Автор доводить, що релігійна лексика в українській мові має потужний внутрішній потенціал для розбудови прагматичних значень з найвищим ступенем вияву певних ознак. Незалежно від типу зв'язку між первинним і вторинним значеннями, розширення лексико-семантичних структур релігійних лексем нерелігійною семантикою відбувається завдяки актуалізації традиційних для релігійних значень оцінок (позитивної, як у метафорі *агнець*; негативної, як у гіперонімі *поганий*), увиразнених комплексом емотивних ознак і навіть поляризацією зовнішньої форми слова та нового нерелігійного значення, як в енантіоконотемічному конверсиві *агнець*.

Ключові слова: релігійна лексика, денотативне / конотативне значення, оцінна енантіосемія.

Вплив релігійного чинника на розширення лексико-семантичного потенціалу української мови завжди був значним. Деякі дослідники вказують на слабкий зв'язок релігійного й національного на зорі християнізації; мовляв, з упровадженням християнства конфесійні відмінності між групами населення мали більшу вагу, ніж відмінності етнічні, мовні чи державні¹. Італійський славіст Р. Піккіо навіть назвав домінування конфесійного над національним у народів *Slavia orthodoxa* «конфесійним націоналізмом»². Як доказ цього науковець наводить спільну старослов'янську мову, прийняту за *lingua sacra* як латина в поляків, чехів, словаків, хорватів, словенців. Оскільки неканонічні твори в ранньохристиянському періоді переважали над канонічними (а саме в них народна стихія, ментальні риси в гібридному функціонуванні церковнослов'янської та народної мов були визначальними)³, є підстави, на нашу думку, вважати ранній писемний період часом формування національних лексиконів. «Старослов'янська з розвиненим словником, синтаксисом та фразеологією була зразком й органічним джерелом збагачення» для відносно молодій українській літературній мові⁴, стимулювала розвиток специфічних нових одиниць, що стали характеризувати словниковий склад української мови⁵.

¹ Мечковская Н. Б. Язык и религия : Лекции по филологии и истории религий.— М., 1998.— С. 15.

² Піккіо Р. История древнерусской литературы / Пер. И. В. Дергачевой, Е. Л. Лившиц, С. Г. Яковенко.— М., 2002.— С. 115.

³ Мечковская Н. Б. Знач. праця.— С. 154.

⁴ Німчук В. В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури : В 5 т.— К., 2001.— Т. 1 : Українська культура XIII — першої половини XVII століть.— <http://litopys.org.ua/istkult/ikult02.htm>.

⁵ Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія / Редкол.: В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Челіга.— К., 1983.— С. 163.

Від початку християнізації лексику української мови поповнила велика кількість лексичних одиниць, утворених шляхом вторинного освоєння релігійних лексем, запозичених зі старослов'янської або через старослов'янську мову. У цій статті маємо на меті проаналізувати вплив релігійної сфери на розвиток лексичної системи української мови, взявши до уваги історію та механізми формування похідних значень запозичених лексем *поганій* і *агнець*. Вибір саме цих лексичних одиниць мотивований тим, що обидві лексеми, збагативши слов'янські мови релігійними значеннями, в українській мові розвинули свою вторинну нерелігійну семантику по-різному.

У давній писемній пам'ятці «Слові о полку Ігоревім» лексему *погань* використано для характеристики половецьких завойовників⁶ у прикметниковій та іменниковій формі: 1. «Съ заранія въ пятокъ / потопташа поганя пѣкы половецкыя, / и рассъшясь стрѣлами по полю, / помчаша красныя дѣвки половецкыя, а съ ними золото, / и паволокы, и драгыя оксамиты». 2. «Уже бо Бѣла не течеть сребреными струями / къ граду Переяславию, / и Двина болотомъ течеть / онымъ грознымъ полочаномъ / подъ кликомъ поганыхъ» (СІ⁷). У семантичних структурах обох значень наявні негативні семи 'завойовник', 'чужа земля / чужа держава', 'чужовірець (нехристиянин)'. Виокремленню останньої семи, що вводить лексему *погань* до релігійного словника, сприяють наявні у творі, хоча й скупі, лексеми християнської тематики, незважаючи на те що молитви, дії, жести, думки, притаманні християнам, у «Слові» відсутні: 1. «Тому вѣщей Боянъ / и прѣвое припѣвкѣ, смысленый, рече: / “Ни хытрѣ, / ни гораздѣ, / ни птицю гораздѣ, / сѣда Божіа не минѣти”». 2. «Прыснѣ морѣ полунощи; идѣтъ сморци мѣглами. Игореви Князю Богъ пѣтъ кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускѣю, къ отню златѣ столѣ». 3. «Здрави князи и дружина, / поварая за христѣяны / на поганя пѣки! / Княземъ слава, а дружинѣ! / Амьнѣ». У пам'ятках руського літописання XI–XIII ст. («Повісті временних літ», Київському та Галицько-Волинському літописах), у яких релігійні сюжети становлять більшу частину текстів, *поганими* називають усіх нехрещених — і співвітчизників, і чужоземців: 1. «Она же разумѣвши, и рече къ царю: “азъ погана есмь, да аще меня хоцещи крестити, то крѣсти мя самъ; аще ли, то не крещѣся”. И крести ю царь с патриархомъ». 2. «А Половцемъ воюющимъ по землѣ, и рѣша емѣ мужѣ смыслѣни: “почто вы распрю имата межи собою? а погании гѣбятъ землю Рускѣю”» (ЛР).

Завдяки визрілій на той час потребі назвати нові поняття, що стосувалися несприйняття християнської віри, лексема *погань* у мові Київської Русі, за спостереженнями словниківів, не лише стала багатозначною, а й розвинула багате гніздо спільнокоренових лексем: *погань* / *поганый* / *поганъ* «язичник», «неправовірний, еретичний; еретик», «неправославний; нехрист, поганій (назва недругів Русі)», «іноземний, чужоземний», «неосвічений, грубий», «нечистий» (Срезн., 2, 1011–1012) / «1. Язичницький; належний до язичників; язичник // належний до іновірців, іноплемінників (про ворогів) / мн. Про землю, країну іно-

⁶ Завойовниками земель руських, як зауважує В. Перетц, були «не самі половці, ба й литовці, що турбують півн.-зах. кордони Руської землі <...> Половців р. 1180 привели до Полоцької землі Ярослав, брат Святослава в. кн. Київського, й Игор, герой “Слова”, коли Святослав, ворогуючи з Ростиславичами, воювавсь під Дрютьськом. У цьому-таки поході брали участь полоцькі князі, котрі привели Ливонців та Литву» (Перетц В. Слово о полку Ігоревім : пам'ятка феодальної України-Руси : Вступ. Текст. Коментар.— К., 1926.— <http://litopys.org.ua/peretz/peretz.htm>).

⁷ Список скорочень див. у кінці статті.

племінників, іновірців. 2. Нечистий, паскудний» (СДРЯ) / «який шанує несправжніх богів, язичницький», «*прикм.* поганський язичник» (СДСЯ, 946); *поганинъ* «язичник», «неправославний; нехрист, поганий (назва ворогів Русі)», «іновірець, чужоземець» (Срезн., 2, 1011) / «язичник; іновірець, нехристиянин» (СДРЯ) / «язичник, ідолянин, поганин» (СДСЯ, 946); *поганини* «язичниця» (СДСЯ, 946); *поганьць* «язичник» (Срезн., 2, 1012; СДСЯ, 946); *поганьство* «язичництво», «ворожа країна, вороги» (Срезн., 2, 1013) / «язичництво; дотримання язичницьких обрядів» (СДРЯ) / «1) нехристиянство, язичництво, магометанство; 2) нечестя, паскудство» (СДСЯ, 946); *поганьским* / *поганьский* / *поганьскъ* «язичницький», «варварський, ворожий», «бісівський, нечистий» (Срезн., 2, 1012–1013) / «язичницький // іноплемянний, нехристиянський» (СДРЯ) / «належний поганцям, язичницький, нечестивий», «поганський язичник» (СДСЯ, 946); *погань* «(збірн.) язичники», «неправославні; нехристи, погані (так називали всіх народів, ворожих Русі)», «паскудство, нечисть» (Срезн., 2, 1012) / «збірн. Іновірці; язичники / земля, країна іноплемянників, іновірців» (СДРЯ) / «всяка нечисть, паскудство» (СДСЯ, 946); *поганинни* «осквернити кого-небудь нечистотою» (СДСЯ, 946); *поганьскы* «по-язичницьки, як язичники» (Срезн., 2, 1012) / «подібно до язичників, по-язичницьки» (СДРЯ) / «язичницьки» (СДСЯ, 946); *поганомысльнии* «Про секту християн, яка наслідуює язичницькі звичаї» (СДРЯ); *поганословьнъ* «язичницький» (СДСЯ, 946).

У латинській мові лексема *pagānus* первісно означала «сільський; селянський, простий, неосвічений» (< *pagus* «сільська громада, село; сільське населення; область, район, округ») (ЕСУМ, 4, 472). Як зауважує П. Черних, у період до IV ст. язичництво у християн називали *religio pagana*, тобто «віра сільська, мужича», бо християнство в Римі спочатку було релігією міського населення (ІЕССРЯЧ, 47). Через старослов'янську (ст.-сл. *поганъ* «варвар, кат; іноземний, варварський, поганський, язичницький» — ЕСУМ, 4, 472) лексема ввійшла до мови Київської Русі у прикметниковому значенні «нехристиянський», а похідне іменникове «нехристиянин» слугувало тимчасовою перехідною формою, від якої поступово розвинулися іменники *поганинъ* і *поганьць*: 1. «В том стиху, реченням от вас, ксендзове бискупи, показуется еще быти *поганы*, а не християны» (ЛР, 353). 2. «<...> одним способом с *поганци* некрещеными мир любят и царство роскоши его насытитися прагнут и еще больше, нежели *погане*» (ЛР, 303). Пізніше іменники *поганинъ* і *поганьць* своїм активним функціонуванням фактично нівелювали лексему *поганин* як іменник: 1. «По лѣтѣх же мнозѣх свѣт Руси розсіав, князь кіевській, *поганин*, Христови увѣрив, Володимер, его же патриарха крестил, кгда от идольской темности отступил а себе и люди о Христвѣ просвѣтил» (Ул XIV–XVI, 498). 2. «Хоть не вірили воскресенію, як *погани*. А ми, хоть воскресенію із мертвих віримо, А предся, віруючи добре, зле чинимо» (Ул XVII, 227).

Релігійне значення «нехристиянський» зафіксувало негативно-емоційну соціальну оцінку групи людей: *поганий* = денотат 'хто не прийняв християнства' + оцінний компонент 'несхвалення, засудження того, хто не прийняв християнства / неприязнь до нього' + емоційний компонент 'почуття зневаги' + експресивний компонент (інтенсифікація оцінки та емоцій, особлива психологічно мотивована піднесеність). Під впливом формування суспільного негативного ставлення до тих, хто не сприймав християнства, від релігійного значення лексеми *поганин* у слов'ян визріло похідне гіперонімічне утворення — значення «злий / недобрий», яким окреслювали вже набагато ширше коло осіб чи ознак (не лише за стосунком до релігії). І. Огієнко пояснює: «<...> через погорде став-

лення по відношенню до нехрещених поганів повстало дальше значення злий, недобрий» (ЕССУМ, 4, 72). Лексема *поганій* мала конотативне напашарування ще в латинській мові, оскільки сільських людей вважали неосвіченими та погано вихованими. У мові Київської Русі для позначення половецьких загарбників дуже вдало було обрано лексему *поганій*, оскільки вона поєднала два значення — первинне «нехристиянський» і вторинне «злий, недобрий» (друге вже поширилося на інші, не пов'язані з релігією, мовленнєві ситуації), охопивши всі необхідні характеристики ворога — нехристиянин, неосвічений, злий, брудний, грубий, гідкий та ін.

Розширення семантичного обсягу лексеми *поганій* значенням «злий, недобрий» у мові Київської Русі відбувалося плавно: у текстах того періоду намагалися уникати незвичної двозначності (поганій за вірою чи поганій за вдачею?). Такі висновки випливають зі спостережень за мовою тогочасних пам'яток, у яких лексему *погань* у нерелігійних значеннях та похідні від неї лексеми (наприклад, прислівник *погано*, дієслово *споганити* та ін.) літописці оминали, використовуючи слова *лнхъ*, *злий*, *не добрыи*, *скверныи* та под. Для порівняння наведемо мікроконтексти з літописів та їхні сучасні переклади В. Яременка (ЛР):

1. «Отъѣщавъша же бояръ и рѣша: “аще *лнхъ* вы законъ Грѣчкый, то не вы баба твоя Ольга прияла крещеня, яже мѹдрѣиши всиѹхъ человекѹкѹ”. — «Бояри порадилися і сказали: “Якби *поганій* був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей”». 2. «Отъ грѣхувнаго во корене *злий* плодъ вываеѹтъ». — «А від гріховного кореня *поганій* плід бува». 3. «И рече Володимерь: “се не добро есть мало городовъ около Кыева”. — «І сказав Володимир: “Це *погано*, що мало городів навколо Києва”». 4. «ѹ ихъ же нечистотѹ видѣвъ: ядяхѹ сквернѹ всякѹ, комары, мѹхы, коткы, змѣя, мертвецѹ не погребати, но ядяхѹ и женьскѣи изъврагы и скоты вся нечистыя. То видѣвъ Олександръ ѹвоися, еда како ѹмножатъся *осквернятъ* землю, (загна ихъ) на полунощныя страны ѹ горы высокыя; и Богѹ повелѣвшю, состѹпнишасѹ о нихъ горы полунощныя». — «І їхню нечистоту бачив: їли (вони) *погань* всїяку: комарів, мух, котів, змій; і померлих не хоронили, а пожирали, і жіночі викидиші, і скотів усіх нечистих. Побачив усе те Олександр і злякався, щоб, коли розмножаться, не *споганили* землю. (І загнав їх) в опівнічні краї у гори високі. І за божим повелінням зімкнулися за ними гори північні».

Якщо функціонування лексеми *погань* у час створення «Слова» було сконцентровано на значеннях і похідних однокорених лексемах, що стосувалися релігій, відмінних від християнської, то після розпаду Київської Русі напрям розвитку було змінено — розширення лексико-семантичного поля лексем з коренем *поган-* активізувалося в нерелігійних значеннях. Так, пізніше, крім закріплення перших таких значень лексеми *погань* («грубий», «злий, недобрий», «нечистий», «мерзенний»), словникарі фіксують значення «непривабливий зовні» («некрасивий» — СУМГ, 3, 229) і низку нових похідних лексем, які вже не стосувалися релігії, а саме: у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» — *поганка* «мерзавка, негідниця» (МСТ, 2, 126); у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка — *поганка* «лихоманка», *погано* «Зле. Паскудно. Бридко» (СУМБ.-Н., 286); «Словарь української мови» Б. Грінченка містить досить розлоге гніздо однокорених лексем: *поганець* «гідка людина, мерзотник», *поганка* «мерзотниця», «негарна», «погана річ», «лихоманка», «змія», *поганин* «вовк», *поганити* «паскудити, оскверняти», *поганитися* «бруднитися, осквернятися»; *поганіти* «ставати гіршим», «втрачати привабливість»; *поганчати* / *паганишати* «втрачати привабливість», *поганкуватий* «не дуже хороший», «непоказний, негарний», *поганкувати* «не дуже добре», *погано* «не дуже добре, погано», «негарно», *поганюга* «збільш. від погань», *поганючий* «збільш. від поганій», *поганючо* «збільш. від погано» (СУМГ, 2,

229–230); а сучасні словники СУМ-1, СУМ-11, ВТССУМ, НТСУМ додають ще й такі нові значення та лексеми: *поганин* «той, хто викликає огиду, відразу (виглядом, поведінкою, вчинками і т. ін.)», *поганець* «лайливе слово», *поганка* «народна назва неістівних шапинкових грибів», *поганський* «лихий, ненависний, проклятий», *поганенький* «досить поганий; негарний», *поганенько* «присл. до поганенький», *поганесенький* «не дуже гарний», *поганіший / поганший* «вищ. ст. до поганий», *поганорозчинний* «який погано розчиняється» та ін. (СУМ-1, 805; СУМ-11, 6, 701–704; ВТССУМ, 1002–1003; НТСУМ, 729–731).

Семантичний обсяг похідних нерелігійних значень лексеми *поганий* закріплений в активному словнику сучасних носіїв української мови:

«ПОГАНІЙ. 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. // Неприємний своїми якостями, властивостями (несмачний, смердючий і т. ін.). // Некорисний або шкідливий // Неприятливий, похмурий (про погоду, день і т. ін.). 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам. // Виконаний недосконало, немайстерно; невправний. // Недосвідчений, невмілий (про людину). // Який не відповідає звичайним нормам, відхиляється від нормального (про стан, відчуття, життєві функції організму і т. ін.). // Нездоровий, хворий (про органи тіла, організм). 3. Який не обіцяє нічого доброго, віщує лихо, небезпеку або неприємність; невтішний, сумний. // Невеселий, гнітючий. // Нещасливий, важкий, жорстокий. // у знач. ім. погане. Те, що віщує лихо, небезпеку або неприємність. // у знач. ім. погане. Що-небудь лихе, небезпечне, неприємне. 4. Якому властиві негативні моральні якості (про людину). // Недоброчинливий, неприязний; злий. // у знач. ім. поганий. Людина, огидна своєю поведінкою, вчинками і т. ін. 5. Вартий осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.). // Який ганьбить, плямує кого-небудь. // Грубий, брутальний, непристойний. // у знач. ім. погане. Те, що варте осуду. // Який виражає осуд; несхвальний, негативний. 6. Непривабливий, негарний або брудний на вигляд. // Брудний, нечистий. // перен. Який викликає ненависть; проклятий // перен. Нікчемний, підлий. 7. етн. Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. заст. Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у знач. ім. поганий, погана» (СУМ-11, 6, 702; див. також: ВТССУМ, 1002; НТСУМ, 2, 729–730); «ПОГАНІЙ. 1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий, негарний зовні. 3. етн. Пов'яз. з нечистою силою» (СУМ-1, 805)⁸.

На думку О. Мельничука, лексичну розлогість лексем з коренем *поган-* в українській мові забезпечила фонетична близькість із власне слов'янськими утвореннями, пов'язаними з праслов'янськими *gana* «образа», *ganiti* «докоряти» та українськими *гана* «осуд, ганьба, сором», *ганити* «гудити; докоряти, лаяти» (ЕСУМ, 4, 472). Така гіпотеза (йдеться лише про фонетичну, а не генетичну схожість; М. Фасмер, наприклад, стверджує, що *поганити* «навіть чи має що-небудь спільне з п. *ganiti* “ганьбити, засуджувати”, ч. *haniti*» — Фасмер, 3, 294), на наш погляд, є цілком можливою, якщо зважити на високі кількісні показники

⁸ У російській мові лексична одиниця *поганий* у нерелігійних значеннях має обмежене коло використання (більшість її значень у тлумачних словниках російської мови марковані — разг.): «ПОГАНІЙ. 1. Негодный для такого употребления, кое требует чистоты, загрязненный отбросами (разг.). 2. Не употребляющийся в пищу вследствие несъедобности (разг.) // Нечистый, запретный в силу религиозных обычаев (простореч. религ.). 3. Отвратительный, неприятный (разг. фам.). 4. Скверный, презренный, негодный (простореч. бран.). 5. Невысокий по качеству, плохой (разг. фам.). (Первонач. в древней церк. литературе — языческий, от латин. *paganus*)» (СУШ); «ПОГАНІЙ. 1. Не употребляемый в пищу вследствие ядовитости, нечистоты. 2. Разг. Предназначенный для отбросов, нечистот. 3. Разг. Мерзкий, отвратительный, скверный // Плохого качества, дрянной. 4. только полн. Нечистый с религиозной точки зрения (первоначально — нехристианский, языческий)» (БТС); «Поганий. 1. полн. ф. Не употребляемый в пищу вследствие ядовитости, нечистоты. 2. полн. ф. Предназначенный для отбросов, нечистот (разг.). 3. Очень плохой, отвратительный (прост.). 4. Нечистый с религиозной точки зрения [первонач. нехристианский, языческий] (устар.). Орды поганых (сущ.)» (СОШ) і под.

утворених похідних лексем від праслов'янських *gana* та *ganiti* саме в українській мові: якщо в період Київської Русі такий словотвірний процес був ще не розвиненим (зафіксовано лише одну лексему *ганьба* «гажденіє:... злохленіє, ганба» — Срезн., 1, 509; СДСЯ, 135), то згодом він досить добре активізувався в українців, про що свідчить 1) розвиток низки однокорених лексем з коренями *ган-* і *ган-*, які фіксують словники української мови XV–XVII ст. (*ганба / ганьба, поганьбенъе, ганбити / ганбыти / ганьбити, ганьбитиса, ганебне, ганебний, ганити / ганіті, ганьбачий* — ІСУМ, 1, 506–507; ЛЛЗ; СУМ-28, 6, 188–191), пізніше доповнені Б. Грінченком (*ганджа / ганджа, ганебність, ганебно, ганетьба, ганиба / ганеба, ганьбливий, ганьбливо, ганьбувати* — СУМГ, 1, 270–271) та українськими лексикографами нашого часу (*гандж, ганджовитий, ганджувати, ганджований, ганьбитель, ганьбителька, ганьблення, ганьблений*); 2) більша, ніж у споріднених мовах, різноманітність значень лексем *тана* і *ганти*: **gana* — у старочеській мові *hana* «образ», у чеській *hana* «осуд, хула, лайка, глум, вада, недолік, вчинок, що викликає осуд» (діал. *neni hani* «без вади, якісний»), у словацькій *hana* «осуд, хула», у польській *gana* «осуд, хула», у болгарській *ган* «порок, вада» (діал. *гана* «образ, осуд»), в українській *гана* «осуд, безчестя, посміховисько, сором»; **ganiti* — у старочеській мові *haniti* «різко вилаяти, ображати», у словацькій. *hanit'* «хулити, різко засуджувати, лаяти», у польській *ganić* «різко засуджувати, лаяти, хулити», у словенській *gājiti* «хулити, засуджувати», у південно-західному діалекті російської мови *ганить* «засуджувати, зневажати, хулити, гудити», у болгарській *ганиць* «засуджувати, зневажати», в українській *ганити* «засуджувати, докоряти, лаяти, злословити, паплюжити, ославлювати, безчестити» (ЕССЯ, 99–100).

Прикметно, що в українській мові лексеми з коренем *поган-* у релігійних значеннях також збереглися⁹:

поганий «7. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою; нечистий. 8. *заст.* Який не сповідує християнської віри, не додержується християнських заповітів у своєму житті. // у знач. ім. *поганний, погана*» (СУМ-11, 6, 702), *поганський* «*прикм.* до *поганин* 1. // Належний поганину, поганам; який є у поган; власт. поганам. 2. Стос. до часів поганства; пов'язаний з цими часами. 3. *етн.* Який знається, має зв'язок з нечистою силою; нечистий» (СУМ-11, 6, 704), *поганин* «*заст.* Той, хто сповідує дохристиянське релігійне вірування; язичник» (СУМ-1, 805–806), *поганець* «поганин» (СУМ-1, 805), *поганство* «1. Назва дохристиянських релігійних вірувань. 2. *збірн.* Погани» (СУМ-1, 806).

При цьому в українській мові активність використання таких лексем у релігійних значеннях і досі зберігається. На підтвердження цього подаємо переклади кількох мікроконтекстів Біблії з лексемою *поганин* у значенні «нехристиянин», здійснених у XX–XXI ст. П. Кулішем — І. Пулюєм — І. Нечуєм-Левицьким (1903 р.), І. Огієнком (1962 р.), І. Хоменком (1963 р.), Патріархом Філаретом (2002 р.), О. Гижкою (2012 р.); лише Патріарх Філарет чужовірців та чужу віру називає не *поганами / поганством*, а синонімічними відповідниками *язичники / язичництво*, бо переклад здійснено з російськомовного джерела, де скрізь наявні лексеми *язычник / язычество* — П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький: «До вас треба було перше промовити слово Боже; коли ж відкинули ви його і вважаєте себе за недостойних життя вічного, то ось обертаємось до *поган*. Так бо заповів нам Господь: Я поставив тебе світлом *пога-*

⁹ Є вони і в болгарській *поганец* «язичник, нечестивець», чеській та словацькій *poħan*, давньопольській *rogan*, польській *roganin*, верхньолужицькій *roħan*, литовській *ragõnas*, латиській *ragāns* «язичник» (Фасмер, 3, 294).

нам, щоб був ти на спасенне до краю землі. Слухаючи ж *погане*, зраділи, і прославляли слово Господнє, і увірували, скільки було їх призначено до вічного життя» (Дії 13: 46–48); І. Огієнко: «До вас перших потрібно було говорить Слово Боже; та коли ви його відкидаєте, а себе вважаєте за недостойних вічного життя, то ось до *поган* ми звертаємось. Бо так заповів нам Господь: Я світлом поставив Тебе для *поган*, щоб спасінням Ти був аж до краю землі! А *погани*, почувши таке, раділи та Слово Господнє хвалили. І всі ті, хто призначений був в життя вічне, увірували» (Дії 13: 46–47); І. Хоменко: «Для вас треба було наперед промовляти слово Боже; та коли ви його відкидаєте від себе й вважаєте себе негідними вічного життя, ось ми звернемося до *поган*. Так бо звелів Господь нам: Я тебе поставив світлом *поганам*, щоб ти був спасінням аж до кінців землі. Чуючи це *погани*, зраділи і прославляли слово Господнє, та й увірували усі ті, що були призначені до вічного життя» (Дії 13: 46–47); О. Гижа: «Для вас першим належало проповідувати Слово Боже; та оскільки ви відкидаєте його і самі себе чините недостойними вічного життя, то ось, ми звертаємося до *поганів*; Бо так заповідав нам Господь: Я настановив Тебе світлом для *поганів*, щоб Ти був спасінням аж до краю землі. А *погани*, зачувши подібне, раділи і прославляли слово Господнє, і увірували всі, котрі були вибрані для вічного життя» (Дії 13: 46–47); Патріарх Філарет: «Вам першим належало проповідувати слово Боже, а через те, що ви відкидаєте його й самих себе робите недостойними вічного життя, то ми звертаємось до *язичників*. Бо так заповів нам Господь: “Я поставив Тебе світлом *язичникам*, щоб Ти був на спасіння аж до краю землі”. Слухаючи це, *язичники* раділи і прославляли слово Господнє, і увірували всі, які були наперед визначені до вічного життя» (Дії 13 : 46–47); російський синодальний переклад: «<...> вам первым надлежало быть проповедану слову Божию, но как вы отвергаете его и сами себя делаете недостойными вечной жизни, то вот, мы обращаемся к *язычникам*. Ибо так заповедал нам Господь: Я положил Тебя во свет *язычникам*, чтобы Ты был во спасение до края земли. *Язычники*, слыша это, радовались и прославляли слово Господне, и уверовали все, которые были предуставлены к вечной жизни» (Деяние 13 : 46–49)¹⁰.

Отже, лексема *поганій* стала багатозначною ще в період Київської Русі, утворивши гніздо спільнокоренових лексем з релігійними значеннями, більшість з яких залишається актуальною і в сучасній українській мові. Вихід лексеми *поганій* та низки похідних з коренем *поган-* за межі релігійної сфери відбувся за допомогою гіперонімії ('неохрещений' → 'кожен, хто не відповідає вимогам мовця') і спирався на високу оцінку рідної для українців християнської віри ('несхвалення когось / чогось через іншу релігію' → 'несхвалення когось /

¹⁰ Аналогічний переклад простежуємо в багатьох віршах:

1. «<...> колись *погане* в тілі» (Еф. 2: 11–13) (БКул); «<...> колись тілом *погани*» (Еф. 2: 11–13) (БОг); «<...> колись *погани* тілом» (Еф. 2: 11–13) (БХом); «<...> нещодавно *погани* плоттю» (Еф. 2: 11–13) (БГиж); «<...> колись *язичники* плоттю» (Еф. 2: 11–13) (БФіл); «<...> некогда *язичники* по плоти» (Еф. 2: 11–13) (БРСП).

2. «<...> забороняють нам глаголати *поганам*» (1 Сол. 2: 16) [БКул]; «<...> забороняють нам говорити *поганам*» (1 Сол. 2: 16) (БОг); «<...> забороняють нам до *поган* говорити» (1 Сол. 2: 16) (БХом); «<...> перешкоджають нам проповідувати *поганам*» (1 Фс 2: 15) (БГиж); «<...> забороняють нам говорити *язичникам*» (1 Сол. 2: 14–16) (БФіл); «<...> прелятствуют нам говорить *язичникам*» (1 Фс 2: 15) (БРСП).

3. «<...> учителем *поган* у вірі і правді» (1 Тим. 2: 6–7) (БКул); «<...> за вчителя *поганів* у вірі та в правді» (1 Тим. 2: 6–7) (БОг); «<...> учителем *поган* у вірі й правді» (1 Тим. 2: 5–7) (БХом); «<...> навчителем *поганів* у вірі та істині» (1 Тм 2: 5–7) (БГиж); «<...> учителем *язичників* у вірі та істині» (1 Тим. 2: 6–7) (БФіл); «<...> учителем *язичников* в вере и истине» (1 Тм 2: 5–7) (БРСП) і т. д.

чогось'). Збережений семантичний компонент релігійного значення 'негативна оцінка' поширився на всі відтінки нерелігійного значення, засвідчивши потужну внутрішню енергію релігійного слова, здатного витворювати такі стійкі похідні значення.

Розглянемо інший спосіб виходу релігійної лексики за межі сакрального — утворення нерелігійних переносних значень від релігійних, з'ясувавши і в них семантичний залишок первинного релігійного значення.

Етимологічні словники констатують факт запозичення лексеми *агнець* зі старослов'янської мови: «*агнець* — книжне запозичення в давньоруську мову із старослов'янської; ст.-сл. *агньць* відповідає східнослов'янському *ягня*)» (ЕСУМ, 1, 46). О. Трубачов називає лексему *агньць* праслов'янською словотвірною інновацією, що функціонує у багатьох сучасних слов'янських мовах. Демінутивний суфікс *-ьсь*, за версією мовознавця, додався до основи **agn-*, якої у вільному вигляді в слов'янських мовах не існувало; її реконструювали дослідники праслов'янської мови, хоча методологічно доцільно характеризувати **agnь-*, **agno-* як дослов'янські форми (ЕССЯ, 1, 54). Багато неслов'янських мов індоєвропейської групи зберегли низку спільнокореневих слів, які справді засвідчують їхнє давнє спільне походження: «*агне*, *агнися* — *ягнится*, *агнило* — місце і час ягніння» (Срезн., 1, 5); «гр. *ἀγνός* із **ἀβρος*, **agnos*, лат. *agnus*, *agna*, ір. *īan*, кімр. *oen*, анс. *īanian* 'ягнитися', англ. *to yeap* 'т. с.', ндл. *open*, згерм. **aunon* 'ягнитися', від **auna*, **ahuna* 'ягнятко'. Інд. основа **aguno-* (**oguno*) чи **agūhno-* (**ogūhno*)» (ЭСРЯП, 1, 2); «**agnētina* 'м'ясо, шкірка ягняти', **agneŋjъjъ* 'ягнячий', **agnica* 'ягниця', **agnidlo* 'місце, час народження ягнят', **agniti(se)* 'народжувати ягнят'» (ЕССЯ, 1, 56–57) і т. д.

Праслов'янська словотвірна інновація **agn-* + *-ьсь* (*агньць*) пов'язана з **agne* → «ст.-сл. *агна*, ἀρνίον, ἀρνίη ἀγνός 'ягнятко, ягня', болг. *agne* 'ягненок', *ягня* 'т. с.', макед. *јагне* 'ягнятко', схв. *jǎgŋe* 'ягнятко', словен. *ágnje*, *jágnje*, *jánje* 'ягнятко', ч. *jehně* 'ягнятко', слц. *jahŋa* 'т. с.', влуж. *jehŋjo* 'ягнятко', нлуж. *jaŋge*, полаб. *jogna* 'ягнятко; козенятко', п. *jaŋnič* 'ягнятко', словін. *jǎgŋa* 'ягнятко', друс. *агна* 'ягнятко', рос. *ягненок*, укр. *ягня* 'ягнятко', бр. *ягня* 'ягнятко'» (ЕССЯ, 1, 54). І *агньць*, і *агна* позначали дитя вівці, однак лексема *агньць* містила ще й семантичний компонент 'стать', перебуваючи в опозиції до лексеми *агниця*. «*Агниця* — вівця, овечка, агна. (АГНЬ) — овен, *agnus*. Це первинне найменування передбачає похідні *агньць*, *агноносъньи* та ін.» (Срезн., 1, 5); «Лекс. 1596 р. 1: *агнець* — баранець, *агниця* — молода овечка». Алф. XVII ст. 55: «*Агнець* — баран молодий. *Агниця* — дуже молода овечка» (ЕССУМ, 1, 33–34). Тому етимологію лексеми *агньць* гіпотетично можна співвідносити з двома значеннями: «ягня» (тоді *агньць* та *агна* — синоніми) і «баранець».

Лексема *агньць* є книжним запозиченням у мову Київської Русі зі старослов'янської — першої за часом появи писемної слов'янської мови. У мову Київської Русі ввійшли не лише значення «ягня», «баранець», а й інші значення, актуалізовані в найдавніших пам'ятках, писаних старослов'янською мовою. Незважаючи на відсутність в етимологічних словниках вказівки на значення, пов'язані з релігійною сферою, яка саме й була головним рушієм розвитку писемності у слов'янських державах, немає сумніву, що такі значення були поширені в старослов'янській мові, оскільки вона для того й була створена Кирилом і Мефодієм, щоб доступною мовою передати зміст грецьких богослужбових книг. Так, у «Старославянском словаре (по рукописям X–XI веков)» лексему *агньць* розтлумачено стандартно, як і в етимологічних

словниках: «агньць, агньц — (*ǫгньц) ἀρνός, ἀρνίον, ἀρίν агнец, ягненок, beránek, jehne» (СС, 66), проте в ілюстраціях лексема *агньць* чітко називає християнські поняття, наприклад: «стоюще на кръстѣ *агньць* и два вьлка; се *агньць* в(о)жи вьземмаи грѣхы вьсего мира» (СС, 66). Контексти засвідчують біблійні знання перекладачів про Агнца як уособлення Ісуса Христа. Переслідуваний ворогами, пророк Єремія порівняв себе з лагідним агнцем, якого ведуть на заклання (Єр. 11, 19). «Цей образ був згодом використаний при описі Слуги Ягве, який, умираючи, для відкуплення гріхів свого народу, видавався “немов агнець, що на заріз ведуть його, немов німа вівця перед обстригачами, не відкривав Він уст”» (Іс. 3, 7). Іоанн Хреститель також це мав на увазі, коли за текстом 4-го Євангелія називав Ісуса «Агнцем Божим, який світу гріхи забирає (Йо 1: 29)» (СББ, 33). Крім цього, агнець був головною жертвовною твариною (Вих. 29, 38, Чис. 28, 9): наприклад, Бог повелів євреям зарізати на кожну сім'ю по одному ягняткові без вади, самчика, однолітка, як сказано у Книзі Старого Завіту — Вих. 12, 5, і євреї були викуплені з єгипетського рабства, ставши народом святим (Вих. 19, 6). Тому в період запозичення лексеми *агньць* зі старослов'янської мови актуальними були й біблійні значення «жертвовний баранець», «Ісус Христос» та «побожна людина» поряд зі значенням «ягня / баранець».

Зміст текстів періоду Київської Русі — це здебільшого поширення біблійних переказів та роз'яснень до них. Словники демонструють послідовну реалізацію в мові Київської Русі п'ятьох значень: чотирьох старослов'янських (первинного «ягня / баранець» (1), гіпонімічного «жертвовний баранець» («баранець» (ширше значення) → «жертвовний баранець» (вужче значення): жертвовним міг бути не кожний баранець, а лише непорочний, бо тільки чиста кров безвадної — несліпої, неушкодженої, некоростяної, непаршивої (Лев. 22, 20–22) тварини очищала від гріхів) (2), метафоричних «Ісус Христос»: Ісус Христос — як жертвовний баранець — непорочний, смиренний, призначений бути покутною жертвою за гріхи людства (3), «побожна людина»: побожна людина — як жертвовний баранець — покірна, чиста, вірна Божим заповідям, жертвовна (допомагає ближнім, приймає обмеження релігійного характеру) (4) і розвиненого нового — метонімічного «частина проскури» (символ Ісуса Христа у назві частини проскури) (5): 1) «ягня»: «И рѣки наводнют си огради сладкую испущаю(т) воню и агньци на зеленѣ травѣ скачють; Горы видѣвше вьсѣтрепеташа и холми ко агньци взыграша» (СДРЯ); 2) «жертвовний баранець»: «Измѣни мзду мою десяти агньцеві» (ПЦСС, 5); «Авель же принесе(т) агнець первенець» (СДРЯ); 3) «Ісус Христос»: «Се, Агнецъ Божій, вземляи грѣхи міра» (ПЦСС, 5); «Жреться агнецъ Бии вьземмаи грѣхы вьсего мира» (Срезн., 1, 6); «Блгодателю агнече бжи призри на смѣрzenie» (СДРЯ); 4) «побожна людина»: «Вьзрадоваша же са... агници чистіи» (Срезн., 1, 6); «Ко начасте тако и кончасте, добрии Хс(ва) стада пастыри, за нюже и дшо свою положисте, не дадуще волку къ агньцемъ приблизитиса» (СДРЯ); 5) «частина проскури»: «Не повѣлѣваамъ дькономъ агньца вынимати нѣ по(п)мѣ» (СДРЯ).

У період з XV по XIX ст. семантичну структуру лексеми *агнецъ* розширюють два значення — релігійне метонімічне «ритуальний хлібний виріб / паска» (символ Ісуса Христа у назві ритуального хлібного виробу / паски) (6) та нерелігійне метафоричне «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» (спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла — як жертвовний баранець — миролюбна, добра, співчутлива до всіх людей і т. ін.) (7):

1) «ягня»: «Агнець, агнецъ. 1. Ягня. заст. агнецъ» (СУМ-28, 1, 72); 2) «жертвний баранець»: «Христосъ, Богъ наш, принесе Себе волное заколеніе, яко единосѣтець агнецъ непорочень, о нашихъ грѣсѣхъ» (ЕССУМ, 1, 33–34)¹¹; 3) «Ісус Христосъ»: «Ты естєсь Агнець, агнецъ незлобивый, чистый, безгрѣшный... справедливый(й)» (СУМ-28, 1, 72); «Наричет же Писаніе и Христа Бога Агнцемъ и Юнцемъ приточнѣ (алегорично)» (ЕССУМ, 1, 33–34); 4) «побожна людина»: «Рекль іс... петрови... паси агнцѣ мои. Петре, паси агнца моя, паси овца моя, паси агнца моя» (СУМ-28, 1, 72); «Наричютъжеся приточнѣ (алегорично) Агнцами и Святіи мученици и принесошася Богови яко жертвы одушествленныє у Всесожденія словесная» (ЕССУМ, 1, 33–34); 5) «частина проскури»: «Антідворонъ, выкладається даръ, то єсть Просфоры оной з которой Агнець вынятый єсть, роздробленіє, и люде(м) прихвдачи(м) раздаваніє» (СУМ-28, 1, 72); 6) «ритуальний хлібний виріб / паска»: «Єв(г)листа выписоуетъ... якъ ты (ж) хс, изъидши великоденного баранка, або агнца, роздаєть оученикамъ своимъ тѣло свое и кровь свою» (СУМ-28, 1, 72); 7) «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла»: «Яко швча на заколеніє ведєса тєды того напо(л)нилосѣ ѿнѣшного сгого дне чере(з) того тихого и неви(н)ного агнца пре(з) мѣкѣ та нашего Іс Ха» (СУМ-28, 1, 72).

У сучасній українській мові додалося нове конверсивне значення «людина, яка вдає безвинність, сумирність» — спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла → людина, яка удає безвинність, сумирність (лиходій) (7) та відійшло до пасивного мовного запасу значення «ритуальний хлібний виріб / паска»: 1) «ягня»: «Батько на радощах, що повернувся блудний син, зарізає агнца, щоб його почастувати (із журн.)» (СУМ-20); 2) «жертвний баранець»: «І скликав Мойсей усіх старійшин Ізраїлевих і сказав їм: виберіть і візьміть собі агнців зі сімействами вашими і заколіть пасху» (Вих. 12: 21); 3) «Ісус Христос»¹²: це значення лексеми *Агнець* констатує СУМ-20¹³, а *Агнець Божий* — ще й СУМ-1;

¹¹ У СУМ-28 актуальність «старозавітного» значення «жертвний баранець» підкріплюють ілюстрації лексеми *агнець* та її синоніми *баранокъ* (*агнець* і *баранокъ* збігаються у чотирьох значеннях): «Яко агне(ц) прамо стрєгоушємоу єго бе(з)гласє(н), тако не в(т)връзає(т) оусть свои(х)» (СУМ-28, 1, 72); «во сомирєніи (!) соу(д) єго воза(т)са (!); всюди... вбачишъ... жертвни(к), на которо(м)...офіро(в)ници *бара(н)ки* живєє офѣриючи кололи» (СУМ-28, 2, 20).

¹² Порівняно з двома попередніми значеннями, заміна лексичних одиниць *Агнець* і *Агнець Божий* лексемою *ягня* не практикується — переклади біблійного церковнослов'янізму *Агнець* Патріархом Філаретом і митрополитом Іларіоном ідентичні (прикладі подаємо парно): «І я поглянув, і ось, посеред престолу і чотирьох тварин і посеред старців стояв *Агнець*, ніби заколений» (Об. 5, 6) — «І я глянув, — і ось серед престолу й чотирьох тварин і серед старців стоїть *Агнець*, як заколений» (Об. 5, 6); «І зивали вони гучним голосом, кажучи: «Спасіння нашому Богові, що сидить на престолі, і *Агнцеві!*» (Об. 7, 10) — «І викликували гучним голосом, кажучи: спасіння Богові нашому, що сидить на престолі, і *Агнцеві!*» (Об. 7, 10); «Оце *Агнець Божий*, що на Себе гріх світу бере!» (Ів. 1, 29) — «Оце *Агнець Божий*, що на Себе гріх світу бере!» (Ів. 1, 29). За нашими спостереженнями, лише в одному випадку І. Огієнко вербалізує жертву Ісуса Христа за допомогою синонімічного корелята *Ягня*: «І знайте, що не тлінним сріблом або золотом відкуплені ви були від марного вашого життя, що передане вам від ваших батьків, але дорогоцінною кров'ю Христа, як непорочного і чистого Ягняти, що призначений був іще перед закладами світу, але був з'явлений вам за останнього часу» (ІПетр. 1, 18–20). Думаємо, що таке злиття в сакральному дискурсі в семантику однієї лексеми *Ягня* значення двох функціонально й стилістично різних лексем *агнець* і *ягня* навіть з метою наближення українського читача до давнього тексту навряд чи можна вважати доцільним.

¹³ Значення «Ісус Христос» широко використовують у релігійних текстах: «Знаючи, що не тлінним сріблом або золотом визволені ви від суетного життя, переданого вам від батьків, а дорогоцінною Кров'ю Христа, як непорочного і чистого *Агнца*, призначеного ще раніше створення світу, але явленого останнім часом для вас» (ІПетр. 1, 18–20); «А я хреста вже бачу: на нім стікає кров'ю Той *Агнець*, що на Себе гріхи мої візьме...» (із сучасної релігійної поезії).

4) «побожна людина»¹⁴: «(з малої літери) *агнець* (ж. *агниця*) — про ченця (черницю)» (ЗУЕ, 8); в інших словниках це значення відсутнє, незважаючи на те, що в сучасній конфесійній літературі воно функціонує (з колоритом урочистості, піднесеності, святковості): наприклад, 2008 р. в Києві під час проведення VI Всеукраїнського з'їзду православної молоді презентували журнал із назвою «Агнець» як одне з духовно-просвітницьких видань про православну молодь та її сучасне культурне життя; 5) «частина проскури»: вузькогалузеве «*Агнець і Агнець євхаристійний, Агнець літургійний*. Частина першої проскомидійної просфори, яка під час Таїнства Євхаристії перетворюється в Тіло Христове; Святий Хліб; Анафор» (СЦОТ, 21); 6) «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» у складі стійких утворень: *агнець Божий* «покірна, сумирна людина», як *агнець* «дуже, надзвичайно» («Пан дяк встав і земно вклонився, уцілував руку господині. Розумиха увірвала його зненацька: — Так ви залучили до себе пана Скорододу? ? Так, дидакал мудрий, акі змій, та тихий, акі *агнець* (М. Лазорський)» (СУМ-1, 16)); 7) «людина, яка вдає безвинність, сумирність» — як самостійне значення подає НТСУМ: «2. ірон. Покірлива, лагідна, сумирна людина» (НТСУМ, 1, 17); у СУМ-11, ВТССУМ, СУМ-1 — це відтінок значення «ягня», очевидно, через спільний семантичний компонент 'манера поведінки' (полохливість, покірність, інертність). «Фразеологічний словник української мови» кодифікує реєстрову мовну одиницю *агнець Божий* як «книжн., несхв. Безвольна, покірлива, розумово обмежена людина» (ФСУМ, 19), хоча наведена цитата, на нашу думку, конкретизує значення «людина, яка вдає безвинність, сумирність»: «Бачиш *агнець Божий*, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть! (з журн.)» (ФСУМ, 19). Семантику значення фраземи *агнець Божий* «покірна, сумирна людина» заперечила іронічність: так називають лицеміра, який позиціонує себе як невинну, беззахисну жертву.

Релігійне уявлення про агня як покутну жертву стало джерелом розвитку всього спектра багатозначності лексеми *агнець* — і релігійних, і нерелігійних значень. Докладніше розглянемо нерелігійну семантику, яка в лексемі *агнець* утворилася шляхом образного переходу релігійного уявлення мовців про агня як покутну жертву в нерелігійне про позитивні чесноти людини.

Від релігійного значення «жертвний баранець» (*агнець-1*) за аналогією до «Ісус Христос» і «побожна людина» бере початок нерелігійне метафоричне «спокійна людина, яка нікому не робить шкоди, зла» (*агнець-2*), а від нього — нерелігійне конверсивне «людина, яка вдає безвинність, сумирність» (*агнець-3*).

¹⁴ У своїх перекладах І. Огієнко допускає заміну *агнець* у значенні «побожна людина» синонімічними варіантами *ягня* та *вівця*, наголошуючи на позитивній рисі вірян — їхній покірності Пастиреві: «— Він отару Своєю буде пасти, як Пастир, раменом Своїм позбирає *ягнята*, і на лоні Своему носитиме їх, дійняків же провадити буде» (Іс. 40, 11); «А я був, мов лагідна *вівця*, що провадять її на заколення, і не знав, що на мене вони вимишляли затії: “Поницмо це дерево з плодом його, і з краю живих його вишнім і ймення його не згадається більше!”» (Єр. 11, 19). До речі, фокус уваги біблійного імені *Авель* (← від індоєвропейського кореня **ovis* «вівця») так само зосереджено на смиренності: щира покірлива віра Авеля була для Бога цінніша за Каїнову. Біблія, метафорична мова якої «загалом осмислена і, зокрема, корисна для того, щоб говорити про Бога» (Везьбицька А. Семантические универсалии и базисные концепты. — М., 2011. — С. 540), негативно оцінює грішну людину, називаючи її заблуканою, блудною, приблудною вівцею, яка через свою непокірність втратила можливість жити з Богом, хоча з плином часу цей фразеологізм розширив біблійний характер своїх значенневих меж, змістивши традиційно-позитивний семантичний акцент 'покірність' лексеми *вівця* в 'нерозсудливість': «Заблукана (блудна, приблудна) *вівця*. Людина, яка порвала стосунки з тим середовищем, до якого раніше належала, або яка збилася з правильного життєвого шляху» (ФСУМ, 94).

Обидва нерелігійні значення вказують на те, що мова відбиває не тільки власне-поняттєві явища, але й емотивне, бо для назви світської особи мовці свідомо використовують релігійну лексему *агнець* як комунікативний засіб оцінки нерелігійного об'єкта та відображення свого психічного стану при цьому. Метафоричне значення лексеми *агнець-2* вибудовано в модальній рамці, що фіксує позитивну соціальну емоційну оцінку якостей людини: *агнець* = «хто виявляє добропорядність, миролюбність, співчутливість і под.» (компонент «раціональна оцінка») + «як агнець, як якби хтось був агнцем» — порівняння, яке інтенсифікує раціональну оцінку та формує образ добропорядності, миролюбності та ін. (компонент «експресія (посилення)») + «це викликає у мовців емоційний стан умиротворення, душевності, захоплення» (компонент «емоція») + «піднесеність» (функційно-стилістичний компонент). Тип оцінки в цій метафоричній моделі — інтелектуально-логічний, бо ґрунтується на судженнях про об'єктивні характеристики, перенесені на референт із загальноприйнятого релігійно-християнського положення про чистоту жертвовного агнця¹⁵. Прикметно, що в *агнець-2* оцінка одразу входить до денотативної частини значення, доповнюючи ядро «жертвовний» позитивними диференційними ознаками 'без недоліків', 'спокійний', 'миролюбний', 'добррозичливий' і т. ін. Оцінку не лише збережено, а й увиразнено свіжою експресивністю, внесеною мовцем, — умовним приписуванням світській людині властивостей жертвовного агнця, які реально існують у релігійній картині світу. Лексема *агнець-1*, таким чином, переросла в експресив *агнець-2*. Причиною подібних утворень дослідники справедливо вважають емоції мовців¹⁶. У лексемі *агнець-2* вони також традиційні, позитивні (емоція завжди буває або приємною, або неприємною).

Здатність людського мислення давати різну оцінку одному предмету або явищу дійсності, знаходити різні аспекти одного й того самого поняття аж до повного протиставлення різних сторін одного феномена є причиною появи внутрішньої конотативної антонімії. У контексті «Бачиш *агнець Божий*, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть!» (із журн.) актуалізацію оказіонального компонента іронічності викликало нашарування оказіонально-негативної емоційної оцінки на узуально-позитивну: *агнець-2* «людина, яка нікому не робить шкоди, зла» → *агнець-3* «лиходій, який удає безвинність, сумирність». Таке явище, назване в мовознавстві конотативною енантіосемією¹⁷ та енантіоконотемією (В. Говердовський¹⁸), емоційно-оцінною енантіосемією (В. Цоллер¹⁹), лише посилює традиційну оцінку, наявну в лексемі *агнець*²⁰.

¹⁵ Приклад суб'єктивних суджень про характеристики референта: «Авангардна творчість Миколи Холодного ставила під сумнів закарбовані в граніті, відлиті в бронзі, освячені партійними *попами* письмена літ» (Укр. літ. газ., 2012, №17, с. 17). Партійних діячів автор порівнює зі священниками, називаючи їх *попами*, бо особисто не поважає ні тих, ні тих, хоча це не лише його власна позиція.

¹⁶ Шаховський В. И. Лингвистическая теория эмоций. — М., 2008. — С. 94.

¹⁷ Енантіосемію розглядаємо як особливий тип внутрішньолексемних конверсивних відношень. Приклад номінальної конверсії: *сповідальник / сповідник / сповідач* «той, хто сповідає» і «той, хто сповідується» (СУМ-1, 1088).

¹⁸ Говердовський В. И. Коннотемная структура слова. — Х., 1989. — 92 с.

¹⁹ Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантіосемия в русском языке // Филол. науки. — 1998. — № 4. — С. 76–84.

²⁰ Енантіоконотемії, які з'явилися шляхом пейоративації релігійної лексики через іронічне вживання лексем з позитивною оцінкою, — переважна більшість. Часте використання адгерентної енантіосемії — типологічного різновиду енантіосемії, не відображеної в словниках, яка демонструє зміну конотації та здебільшого супроводжується іронією, — на основі релігійної лексики спричинене тим, що у мові превалує негативна оцінка, а більшість

Отже, релігійна лексика має потужний внутрішній семантичний потенціал для розбудови прагматичних значень з найвищим ступенем вияву тих чи тих ознак. Розширення в українській мові лексико-семантичних структур релігійних лексем нерелігійною семантикою відбувається завдяки актуалізації оцінних семантичних компонентів, наявних у релігійних значеннях (у метафорі *agneць-2* — позитивних, у гіперонімі *поганий* — негативних), незалежно від встановленого типу зв'язку (гіперонімічного, метафоричного, конверсивного) між первинним релігійним та вторинним нерелігійним значеннями. На увиразнення оцінки впливає емотивний комплекс семантичних ознак і навіть поляризація зовнішньої форми слова та нового нерелігійного значення, як в енантіоконотемічному конверсиві *agneць-3*, утвореному шляхом пейоративації метафори *agneць-2*. Збереження оцінних компонентів релігійних значень у їхніх похідних ґрунтується на високому авторитеті християнської віри в українців, християнізацію яких вважають однією з найглибших у народів східного слов'янства²¹.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БГиж	— Біблія. Новітній переклад українською літературною мовою. Олександр Гижка.— http://www.ukrbible.com/index.php?lang=eng .
БКул	— Біблія перекладу Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Івана Нечуй-Левицького.— http://www.isuspan.com/b/Biblia_ukr_Kulich .
БОг	— Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнка та І. Хоменка.— Українське біблійне товариство, 2003.— 1375 с.
БРСП	— Библия онлайн. Русский синодальный перевод.— http://www.bibleonline.ru/bible/rus/ .
БТС	— Большой толковый словарь русского языка / Ред. С. А. Кузнецов.— http://enc-dic.com/kuzhecov/Pogan-27846.html .
БФіл	— Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / Пер. Патріарха Філарета за Біблією російською мовою, яка була перекладена з єврейської та

релігійної лексики — це узуально-позитивні одиниці, тому й сприятливі для творення контрастних негативних значень:

— *рай* — це і 'свобода', 'безтурботність', 'заможність' тощо, і 'неволя', 'складне життя', 'бідність' та ін.: «Жилплощі в *раю* (в'язниці.— А. К.) забракло для нас» (І. Багрянний); «Треба було б побудувати великий аеродром у Китаї поблизу річки Ялуцзян, яка розділяє Китай і КНДР, і літаками переправляти біженців до Південної Кореї. Цією «дорогою життя» могли б скористатися, щоб утекти з комуністичного «*раю*», представники еліти та кваліфіковані інженери і науковці» (Дзеркало тижня, 2013, № 10);

— *ангел, святий, божий, побожний* — це 'безгрішний' і 'грішний': «Кульг породив не лише бога в особі Сталіна, кульг нашлодид божків, божками — *янголів*, чортів, бісенят і люциферів...» (Укр. літ. газ., 2010, № 24, с. 4); «Вони, молоді, думають, що все це так просто собі: батьки погані, батьки кульговики, а ми ось чистенькі, ми *янголята*...» (О. Гончар); «— А ти! — відбивалась Шприндзя... — Свята та Божа! *Янгол!* — і при цьому моргала на Якова» (У. Самчук); «...записалася колишня лярва до церковного братства, оберігаючи свою любов до Федора, такою *святою* стала, що кожну дівку ганьбила, коли якась із лісу верталася — з гріхом чи без гріха» (В. Земляк); «Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді хибує!» (І. Стефанік);

— *архангел* — 'охоронець' і 'каратель': «Так чомусь в цій країні нарід називає всіх робітників НКВД і міліції — «*архангелами*!»» (І. Багрянний);

— *свята вода* — 'цілюща' і 'шкідлива': «Святи його, братва, *святою водою!* — гукнув Македон, регочучи, і раптом надів на голову цеберку з пом'яями» (О. Копиленко);

— *грішок* — 'недолік' і 'здобуток': «Організувала Дзвінка і хор пенсіонерів з колишніх, церковних півчих. Про цей *грішок* співаків-професіоналів знають лише старі городищенці» (В. Яворівський) та ін.

²¹ *Митрополит Іларіон*. Дохристиянські вірування українського народу.— К., 1992.— С. 403.

- грецької мов у другій половині XIX століття (Синодальне видання Російського ювілейного товариства, Москва, 2002).— К., 2009.— 1415 с.
- БХом — Українська Біблія онлайн / Пер. І. Хоменка.— <http://ukrbible.at.ua/>.
- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— 1736 с.
- ЕССУМ — *Огієнко І.* Етимологічно-семантичний словник української мови / Ред. й допов. др. М. Ласло-Куцок; ред. кол.: др. С. Радчук, інж. І. Онуфрійчук, о. Протопресв. С. Кіцок та ін.— Вінніпер, 1979–1995.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Ред кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.— К., 1982–2012.
- ЗУЕ — *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.
- ИЭСРЯЧ — *Черных П.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т.— (3-е изд., стереотип).— М., 1999.— 477 с.
- ІСУМ — Історичний словник української мови / Зредагував Є. Тимченко.— Х.; К., 1930.— Т. 1–2.
- ЛЛЗ — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма словеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука.— <http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz72.htm#P>.
- ЛР — Літопис руський.— <http://litopys.org.ua/links/inlitop.htm>.
- Срезн. — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1893–1912.— Т. 1–3.
- МСТ — *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII с. : У 2 кн. / Упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса.— К., 2002–2003.
- НТСУМ — Новый тлумачний словник української мови : У 3 т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко.— 2-е вид., випр.— К., 2001.
- ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / Сост. свящ. магистр Г. Дьяченко.— М., 1900.— 1120 с.
- СББ — Словник біблійного богослов'я / Під ред. Ксав'є Леон-Дюфуа та ін.; перекл. з 2-ого франц. вид.; заг. ред. докт. богослов'я Владики Софрона Мудрого.— Рим; Л., 1992–1996.— 934 с.
- СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов.— http://onlineslovari.com/slovar_drevnerusskogo_yazyika_vv/page/poganstvo.10086/.
- СДСЯ — Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию, Ф. Миклошичу, А. Х. Востокову, Я. И. Бердникову и И. С. Кочетову.— СПб., 1899.— 946 с.
- СІ — Слово о полку Игореве, Игоря сына Святослава, внука Ольгова.— <http://litopys.org.ua/slovo/slovo.htm>.
- СОШ — *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка.— <http://enc-dic.com/ozhegov/Poganyj-23641.html>.
- СС — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Ред. Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес и др.— М., 1992.— 842 с.
- СУМ-1 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок; керівники наук.-видавн. проекту : В. В. Німчук, П. Ю. Гриценко, П. М. Мовчан та ін.— К., 2012.— 1316 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т. / Гол. наук. ред. В. М. Русанівський; наук. керівник проекту В. А. Широков).— К., 2010–2014.— <http://isopr.ulif.org.ua/ExplS/>.
- СУМ-28 — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : У 28 вип. / Гол. ред. Д. Гринчишин.— Л., 1994–2010.— Вип. 1–15.
- СУМБ.-Н. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1966.— 422 с.
- СУМГ — Словарь української мови : У 4 т. / Упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко.— К., 1996.
- СУш — *Ушакова Д. Н.* Толковый словарь русского языка.— <http://enc-dic.com/ushakov/Poganyj-49654.html>.
- СЦОТ — *Пуряева Н.* Словник церковно-обрядової термінології.— Л., 2001.— 160 с.
- Ул XIV–XVI — Українська література XIV–XVI ст. : Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Переклад. повісті. Поет. твори / Ред. В. Л. Микитась.— К., 1988.— 600 с.

- Ул XVII — Українська література XVII ст. : Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В. І. Кречотня; ред. тому О. В. Мишанич.— К., 1987.— 608 с.
- ФСУМ — Фразеологічний словник української мови / Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.— К., 2003.— 1104 с.
- ЭСРЯ — Этимологический словарь русского языка / Под руководством и ред. Н. М. Шанского.— М., 1963–1982.
- ЭСРЯП — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка.— М., 1958.— 1284 с.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисловием проф. Б. А. Ларина.— 2-е изд., стереотип.— М., 1986–1987.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1979.— Вып. 6.— 222 с.

(Чернівці)

A. A. KOVTUN

ON THE INTERNAL CAPACITY OF RELIGIOUS VOCABULARY (by the example of borrowings *POHANYI* and *AHNETS*)

The article explores the enrichment of the Ukrainian lexicon with the religious words and for this purpose addresses the example of the development of the foreign lexical units *поганий* and *агнець* and the mechanism of their secondary meanings formation. The author maintains that the extension with non-religious semantics of lexical-semantic structures of religious words is driven by actualization of evaluative semantic components which are conventional for religious meanings (positive in the metaphor *агнець* and negative — in the metaphor *поганий*) regardless of the type of connection (hyperonym, metaphor, or converse) between primary and secondary non-religious meanings. As with the enantioconothemic converse *агнець* created by perjoration of the metaphor *агнець*, emotive complex of semantic features and even polarization of a word's external form and a new religious meaning sharpen the expression of evaluation. Retaining evaluative components of religious meanings in their derivatives stems from the high regard the Ukrainians, who are considered one of the most deeply christianized East Slavic people, hold the Christian faith in. The religious vocabulary has strong internal capacity to build pragmatic meanings with the highest degree of manifestation of certain characteristics over the entire history of the Ukrainian language.

Key words: religious vocabulary, denotative / connotative meaning, evaluative enantiosemy.